

CEMİL KOÇAK
Tek-Parti Döneminde
Muhalif Sesler

i l e t i ŝ i m

SUNUŞ

Tek-parti döneminde muhalefet dediğimiz zaman, genellikle 1920'li yılların ikinci yarısına kadar olan dönemde ya CHP içindeki muhalefeti ya da iktidar/CHP karşıtı muhalefeti dile getiririz. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) ile Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) da, birer siyâsal parti olarak, kurumsal muhalefeti temsil ederler. Özellikle 1926 yılındaki İzmir suikâsti dâvâsından sonraki muhalefet hakkında pek de geniş bilgimiz bulunmamaktadır. Tabii sol/kömmünist muhalefet ile Kürt muhalefetini artık kısmen daha yakından tanıyoruz.

Bu kitapta, bu alanda şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalara katkıda bulunmak üzere; tek-parti döneminde gündelik hayatta yer bulan örgütlü ya da örgütsüz ve belki de yalnızca kişisel düzeydeki siyâsal boyutu ağır basan çeşitli ve farklı muhalefet(ler)i günışığına çıkarmaya çalışacağım. Elbette, elimizde İçişleri Bakanlığı arşivi ile polis raporlarının bulunmadığı bir sırada bunu gerçekleştirmek çok güç, neredeyse imkânsızdır. Bununla birlikte, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*'nde tek tük de olsa rastlanan raporlar ve yazış-

malardan yola çıkarak, bu alanı da târihin bir parçası hâline getirmek, denenmesi gereken bir girişimdir.

Son yıllarda târihte susturulmuş seslerin yeniden işitilmesi yolunda epey çaba harcandı ve mesâfe de alındı. Suskunluk, iktidârın/otoritenin gücünün göstergesidir; fakat hiçbir toplum gerçekte tamâmen suskun kal(a)maz. Ama öyleymiş gibi gösterilebilir ya da gerçekte *muhalif seslerin* duyulması büyük ölçüde engellenebilir. Aradan geçen uzun zamandan sonra, yitirildiği sanılan bu seslerin yeniden duyulabilmesi, târihçinin görevleri arasına girer. Ama kolay da değildir bu süreç... Çok kez zamanında sesleri boğulanların, seslerini duyuramayanların yeniden işitilmesi âdetâ imkânsızdır. Yine çok kez ne kadar gayret edersek edelim, duyabileceğimiz sesler, muhaliflerin seslerinden çok, yine karşı çıktıkları iktidârın onlar hakkındaki sesinden ibâret olacaktır. Çünkü, seslerini duyuramayanların, sesleri duyulamayanların kendi ifâdeleri büyük ölçüde ve çok kez yitirilmiştir ve artık onlara ulaşmak çok güçtür. Hattâ bâzen imkânsızdır da... Sesleri boğulanların, seslerini saklayabilecek imkânlarından geniş ölçüde mahrum oldukları için, arşivi bulunamaz. Yâni genellikle bulun(a)maz. Aksine, hemen hemen her zaman sâdece iktidardakilerin arşivi olur ve bu çok kez kalıcıdır da... Diğer yandan, bu arşivde yer alan bilgiler, sesleri boğulanların kendi seslerinden çok, iktidârın bu seslerle ne ölçüde ve nasıl ilgilendiği ile doludur. İktidârın ilgi alanı ile târihçininkinin örtüşmesi ise genellikle nâdirdir. O hâlde, suskunların dilinin çözülmesi, her zaman olmasa da, çok kez yine iktidârın üzerinden ve onun sâyesinde, onun aracılığıyla gerçekleşir.

Burada da öyle olacak... Suskunların, seslerini çıkar(a)mayanların, sesleri duyul(a)mayanların, sesleri boğulanların seslerini işitmek için ne kadar gayret edersek edelim, onları ilk elden duyma imkânımız zayıftır. Onları ancak iktidârın

izin verdiği ölçüde ve onun gerekli gördüğü durumlarda yeniden duyabiliriz. Tabii bu kez epistemolojik bir sorunla da karşı karşıyayız demektir.

İktidar/otorite, istese de istemese de, seslerinin duyu(ru)lmaması için gayret ettiği gruplarla ya da kişilerle târihçilerin arasına girmiştir bile... Artık onların seslerinin duyu(ru)lmasına kesin olarak mâni olamasa da, aradan geçen bunca zamandan sonra dahi, seslerinin gürlüğünü, tonunu, titreşimini, yankısını denetimi altında tutabilecek güce hâlâ sâhip-tir. Târihçinin çok kez elini kolunu bağlamaya çalışır, hattâ gözlerini de... Yine de tamâmen ümitsiz olmak için yeterli neden bulunduğunu söyleyemem. Biraz gayretle bu sesleri sanıldığından daha gür bir şekilde işitmemiz mümkündür. Onları çok kez dolaylı bir şekilde aktarılmış olarak bulsak bile...

Bu kitapta örgütlü muhalefetten söz etmeyeceğim. Bu kitabın konusu, sâdece sağda solda kalmış, küçük, günlük, kolay ezilebilir, fakat aynı zamanda iktidârın ciddîye aldığına bakılırsa, bizim de üzerinde durmamızı gerektiren günlük hayat içindeki muhalefettir. Genellikle kişisel olabilir. Ya da muhalif kişiler arasında gevşek ya da diri ilişkiler de bulunabilir. Hattâ örgütlenme girişimleri ve örgütsel girişimlerden de söz edebiliriz. Fakat bütün bunların belirli bir asgarî sınırı/seviyeyi geç(e)mediğini de baştan kabûl ediyoruz.

Gündelik hayattaki siyâsî muhalefetten söz ettiğimizde, öncelikle bu türden bir muhalefetin içinin/içeriğinin bir hayli geniş tutulması gerektiğini belirtmem gerekiyor. Bu kitapta yer alan belgelerin süzülmesiyle, çok farklı ve karşıt siyâsî eğilimlerin günlük hayat içindeki küçük küçük muhalefetlerinden söz ediyorum ve hep bunlardan söz ediyorum. Muhalefeti de iktidârın bakış açısından tanımlıyorum. Elbette pek çok çeşit ve şekilde muhalefet olabilir. Elimizde

bulunan bilgiler arasında bunların tam olarak tanımlanmasına imkân sağlayacak malzemedен de yoksun olduğumuzu önceden belirtmem gerekiyor. Fakat benim burada muhalefetten anladığım tek şey, bizzat iktidârın kendisine muhalif olarak gördüğü muhalefet çeşitleri ve şekilleridir. Dolayısıyla, eğer iktidar muhalefet olarak tanımlıyorsa, ben de onları öyle tanımlamak gerektiği kanısındayım. İktidârın ciddîye almadığı muhalefet çeşit ve şekilleri de olabilir tabii... Fakat onları iktidârın bıraktığı bilgiler arasında bulmak artık imkânsızdır. Çünkü, iktidar, zamanında onlar için bilgi verme ihtiyâcı hissetmemiştir. Bu, bizim de onları iktidar gibi ciddîye almamız için belki yeterli neden olmayabilir. Fakat eğer elimizde onlardan geriye bir şey(ler) kalmamışsa, iktidârın ciddîye almadığı muhaliflerin seslerini yeniden duymamız ve duyurabilmemiz için artık çok geçtir. Sonunda sâdece iktidârın ciddîye aldığı *muhalif sesleri* yeniden duyabilmemiz söz konusudur. İktidar neyi ve niçin muhalefet olarak kabûl eder ve ciddîye alır? Bu soruyu yine iktidârın kendi bakış açısından yanıtlamak gereği vardır. Bu kitapta bütün bunları yapmaya çalışacağım.

Ama çok değişik ve farklı bakış açıları da olabilir. Tek-parti döneminde muhalefetin yalnızca siyâsal muhalefet ol(a) mayacağını da hatırlamak gerekir. Günlük hayâtın dokusuna temâs edebilecek ve ilk bakışta pek de siyâsal nitelikte bulunmasa dahi, iktidârın tehdit olarak gördüğü her türlü muhalefet, bizim açımızdan muhalif kimliğini hak etmiştir. Meselâ, Nazi Almanyası'nda Amerikan zenci caz müziğine karşı girişilen sindirme politikası karşısında, bazı gençlerin, aslında siyâsî amaçlarla olmasa da, Amerikan zenci caz müziğine ve *Swing Çağı*'na olan yakınlıklarını gizlice sürdürme gayretleri, iktidârın bu muhalif gençlik akımını ciddîye almasından hareketle, târihçilerin de onu ciddîye alması gereken bir muhalefet tarzı hâline getirir. Nitekim *Swing*

Kids (Swing Çağı) filmi, Nazilere karşı içten bir protesto mâhiyetinde, hiç de politik olmayan kendi dünyalarını savunma refleksi içindeki bir grup gencin kolay ezilebilir protesto dünyâsını resmederken, bize diktatörlük rejimleri altında hangi şekillerde ve nedenlerle muhalif olunabileceğinin de işâretlerini vermektedir. Nazilerin denetimi dışına çıkararak, kendilerine özgür bir dans ve müzik rûhu arayan bu gençlerin, aslında Nazileri protesto etmekten çok, onlara katılmamak için verdikleri bu gayretli ve saklı mücâdele, *muhalif seslerin* ne derece farklı olabileceğini bize göstermektedir. Sâdece karşı çıkmak için değil, fakat yalnızca basitçe gündelik hayâtın içinde rejimin dışında kalma naif talebine karşı gösterilen hoyratlıklar, rejimin muhalefet denildiğinde ne anladığını bize göstermesi bakımından uyarıcı sayılmalıdır. Ben bu kitapta *muhalif sesleri*, sâdece karşı çıkmak anlamında değil, fakat aynı zamanda yalnızca katılmamaya çalışmak olarak da değerlendirdim. Aktif bir karşı koymaktan pasif bir arka dönmeye kadar çok geniş bir spektrumdan söz ediyorum.

İşte bunun için *muhalif seslerden* söz ediyorum. Kim(ler), neden ve nasıl muhalefet etmeye çalışıyorlardı? Yanıt aradığım sorular bunlardır. Yanıtları tam olarak vermek ise işin güç kısmıdır. Bu güçlükleri aşmaya çalışarak kitap boyunca yanıtları yakalamaya gayret ettim. Diğer yandan, iktidârın *muhalif seslere* karşı geliştirdiği baskının ve aldığı önlemlerin derecesini de anlamaya çalıştım. Bu sertlik derecesi neydi? Farklılıklar barındırıyor muydu? Dönemden döneme değişiyor muydu? Acaba adamına göre muamele mi söz konusuydum ve muamele zamandan zamana da farklılıklar gösteriyor muydu? Muhalif sesin kim olduğuna ilişkin olarak da muamelede bir değişiklik oluyor muydu? Bütün bu soruları da aklımızda tutarak yanıt vermek gerekecektir.

Okuyucu, 1929 yılından önce hiçbir ses duymadığının

hemen farkına varacaktır. Duyabildiğim sesler, 1929 yılından başlıyor ve yaklaşık onbeş yıl boyunca değişik zaman dilimlerinde devâm ediyor. Çok değişik görüş ve düşünce sâhiplerinin seslerinin birbiri ardına duyulabildiğini belirtmekle yetineceğim. Ama tabî ki bunların bütün *muhalif sesler* olmadığını biliyoruz. Belki bir gün İçişleri Bakanlığı ile Emniyet Genel Müdürlüğü ve o zamanki adı ile Millî Emniyet Teşkilâtı (MAH)'ın arşivleri araştırmacılara açılırsa, ancak o zaman bu sesleri gerçekten en geniş şekilde işitmemiz mümkün olabilecektir. O güne kadar bu çalışma yalnızca bir hatırlatma işlevi görebilir.

Araştırmanın ilk bölümü, din eksenli *muhalif seslere* ayrılmıştır. Okuyucu kitabın neredeyse dörtte birini kapsayan bu kısımda, muhalefetin ağırlıklı olarak dine dayanma gayreti içinde olduğunu hemen fark edecektir. Din ekseninde muhalefet, resmî târihin ve ideolojinin en çok sözünü ettiği muhalefet şekli ve tarzı olmakla birlikte, içeriği hakkında pek az bilgi sâhibi olduğumuz alandır. Din eksenli muhalefetin taşıyıcıları aslen kimlerdi? Muhalefetin içeriği neydi? Hedef kitlesi kimlerdi ve hedefine ne ölçüde ulaşabiliyordu? Din ekseninde propaganda, toplum üzerinde neyin etkili olacağını düşünüyordu? Bütün bu soruların yanıtlarını aramaya çalışacağım.

Diğer yandan, din ekseninde propaganda, sâdece bu alandaki muhalefetin aracı değildi. Fakat aksine, iktidar, devlet içinde konumlandığı Diyânet İşleri Başkanlığı'nın da bu alandaki faaliyetlerini muhalefet olarak algılıyor ve bir yandan bu faaliyetleri daraltmaya çalışıyor ve diğer yandan da başkanlığın her türlü faaliyetini denetim altında tutmaya gayret ediyordu. Bir anlamda, iktidar/devlet, devletin bir başka kurumunu denetlemek zorundaydı!

Araştırmanın ikinci bölümü, Atatürk'e karşı suikast girişimleri ile öldüğü yolundaki söylentilere yöneliktir. Bu tür-

den söylentilerin hayli yoğun olduğunu göreceğiz. Ancak bunun nedenlerini de araştıracağız.

Üçüncü bölüm, rejim aleyhtarı propaganda beyannâmelerine ayrılmıştır. Maalesef elimizde pek az sayıda örnek olduğundan, tablonun geneline göz atmamız imkânsızdır. Bununla birlikte, bu türden ilk kez birinci elden propaganda beyannâmeleri ile karşılaşacağız ve bunları analiz etmeye çalışacağız.

Dördüncü bölüm, Millî Mücadele karşıtları ile 150'liklerin siyâsî faaliyetlerine ilişkindir. Elimizde bulunan raporlardan hareketle, pek az bildiğimiz bu alanı bir miktar doldurmaya gayret edeceğim.

Araştırmanın beşinci bölümü, CHP içindeki ve seçimlerdeki siyâsî muhalefetle ilgilidir. Ne var ki, bu bölüm en kısa olanıdır. Nedeni de, elimizde yalnızca tek bir örnek olmasıdır. Tek-parti döneminde CHP içindeki muhalefeti ve seçimlerdeki muhalif inisiyatifleri ele vermesi bakımından bu aşamada bu türden örneklerin çoğalmasını dilemekten başka bir çâremiz yoktur.

Altıncı bölüm, Kürt muhalefetine ayrılmıştır. Birinci Umûmî Müfettişlik ile Dördüncü Umûmî Müfettişliğin Derişim isyânı sırasında kaleme alınan raporlarına göndermede bulunmakla yetindim. Elbette bu alanda hayli yoğun bir literatür bulunmaktadır. Bununla birlikte, ele aldığım raporlar ilk kez yayınlanmaktadır.

Yedinci bölüm, komünist/sol muhalefetin ilk elden belgelerine ayrılmıştır. Komünist muhalefet de nispeten daha iyi bildiğimiz bir alandır. Burada daha önce günışığına çıkma fırsatı bulamamış bâzı belgelere değinerek, dönemin genel havası içinde komünist/sol muhaliflerin siyâsal tutumlarına dikkat çekmeye çalıştım. Dönemin tamâmında sürekli izlenen ve tâkibâta uğrayan Türkiyeli komünistlerin yıllar sonra bu döneme ilişkin analiz ve değerlendirmelerinin ılımlılı-

ğı ve yumuşaklığı elbette dikkat çekicidir. Bizzat bu çelişkili tutumun analizi gerçekleştirilmeden, solun siyâsi/ideolojik yapılanmasını çözebilmek imkânsızdır.

Araştırmanın sekizinci bölümü, basın-yayın dünyasındaki muhalefete ayrılmıştır ki, şimdiye kadar üzerinde en çok çalışılmış ve en çok bilinen alandır. Bununla birlikte, mevcut literatüre katkı niteliğinde sayılabilecek yeni belgeleri burada gözden geçiriyorum. Bu alanda uzun yıllar önce yazdıklarımı tekrâr etmeden, yeni örneklerle vâ r olan saptama, değerlendirme ve analizlerimi güçlendirdiğim kanısındayım. Ortaya çıkan bütün olgular, şimdiye kadar yazılmış olanları onaylamaktadır.

Nihâyet, dokuzuncu ve son bölüm, azınlıklar ile yabancılarla ayrılmıştır. Nispeten kısadır, çünkü elimizdeki malzeme ancak buna izin vermektedir. Azınlıklar üzerine literatür hayli genişleme eğilimindedir. Diğer yandan, yabancıların denetimi de gözden kaçırılmaması gereken bir alandır.

Araştırma, mâdeni paranın iki farklı yüzüne benzemektedir. Bir yüzünde, *muhâlif sesler* bize doğrudan seslenmektedir; diğer yüzünde ise, rejimin *muhâlif ses* ve tehdit olarak algıladığı kişi ve gruplar, iktidârın gözünden merccek altına alınmaktadır. Elimizdeki malzemenin yetersizliği ise, bize bu alanın sâdece müstakbel araştırmacılarını beklediğini göstermektedir!

Bu kitapta, bu alanda daha önce yapılmış olan benzer araştırmalara genellikle atıfta bulunmuyorum. Önemsiz oldukları için değil, sâdece araştırmamda örtüşen bir kısım varsa, bunun için ve bu vesile ile değiniyorum. Bütün metin, bu alandaki az sayıdaki literatüre kısmî katkı niteliğindedir.

Belki yakın bir zamanda TBMM Dilekçe Komisyonu'na iletilen dilekçeler de, bu bakış açısından yeniden ele alınır ve *muhâlif sesler*, söz konusu dilekçelerde kendi üslupları ile duyulabilir. Benim bu aşamada bu araştırmayı yapacak gü-

cüm kalmadığı için, sâdece malzemeye işâret etmekle yetiniyorum. Yetiniyorum, ama ne var ki, bu satırları yazdıktan yalnızca birkaç ay sonra basında, 12 Eylül rejiminin kendisinden önceki bütün dilekçeleri imhâ ettiğini açıklayan haberler yayınlandı. Elbette 12 Eylül rejiminden daha başka bir tutum beklenemezdi. Târihçilerin tâlihsizliği, sâdece kendilerinden kaynaklanmıyor!

Kitabın dizinini hazırlayan Sabancı Üniversitesi lisans öğrencisi Deniz Sanin'e teşekkür ederim.